

Historiske kort og arkivalisk kontrol online. En retrospektiv undersøgelse af Traktor Oles hus

Morten Stenak

Center for kulturarv,
Slots- og Kulturstyrelsen

Keywords: Museumsloven, planloven, planarbejde, byggesagskontrol, bevaringsværdige bygninger, historiske kort, kulturmiljø, historiske flyfotos

Historiske kort er en uundværlig kilde til at undersøge, forstå og formidle, hvilke kulturmiljøer og bygninger i byen og i landskabet, som bør bevares. Planmyndigheder og museer skal samarbejde om at sikre bevaringsværdier for eftertiden både i planprocessen og ved konkrete tilladelser til anlægsarbejder. Den ene del af dette samarbejde består i, at museet fortager en såkaldt arkivalisk kontrol af kommunens lokalplaner, byggesager mv., og her er kort en helt central kildegruppe. Det gælder både screeningen og ved en nøjere undersøgelse. Anskueliggjort ved en nedrivningssag for Traktor Oles hus beskriver artiklen, hvordan foto, kortværker og geodata – også helt nye – kan understøtte museets samarbejde med kommunen om den fysiske planlægning.

1 | Indledning - hvad omfatter museumslovens kapitel 8?

Museumslovens kapitel 8 handler om sikring af kultur- og naturarven i den fysiske planlægning. Kapitlet rummer både bestemmelser om varetagelsen af nyere tids faste kulturarv (§§ 23-24) og de bygherrebetalte arkæologiske undersøgelser på land og i vand (§§ 24-29). Denne artikel omhandler kun historiske kort i relation til nyere tids faste kulturarv. Den arkæologiske kulturarv og fortidsminder behandles af Esben Mauritsen og Steen Thrane Frydenlund Jensen andetsteds i dette festskrift.

Museumslovens § 23, stk. 1 bestemmer, at Kulturministeren (Slots- og Kulturstyrelsen) og de statslige og statsanerkendte museer skal samarbejde med plan- og fredningsmyndighederne og i fællesskab virke for at væsentlige bevaringsværdier sikres for eftertiden. § 23 sigter mod at etablere et godt samarbejde mellem kommune og museum i planlægningsprocessen, så bevaringsværdierne kan kortlægges, værdisættes og indarbejdes i kommuneplan og lokalplaner. Ideelt set en proaktiv samarbejdsmodel, der skal sikre, at bevaringen sker på et konstruktivt og oplyst grundlag med tilstrækkelig tid til at indarbejde bevaringshensyn i planerne.

Museumslovens § 24, stk. 1 bestemmer, at kommunen skal underrette det lokale kulturhistoriske museum, når der meddeles fx byggetilladelse, tilladelse til råstofindvinding, eller dispensation fra fortidsmindebeskyttelseslinjen. Kommunen skal også underrette museet om modtagne anmeldelser af nedrivninger eller andre byggearbejder, der vil medføre afgørende ændring i brug eller funktion af bygninger, bebyggelser eller andre kulturlevn (jf. § 24, stk. 3). § 24 sigter altså mod at sikre hensynet til kulturarven ved konkrete tilladelser og anlægsarbejder. I praksis betyder det, at et museum, typisk en gang om ugen, modtager en liste over byggetilladelser mv. som skal screenes for bevaringsværdier, også kaldet arkivalisk kontrol. Et museum med arkæologisk ansvar vil screene for, om anlægsaktiviteterne formodes at kræve en (bygherrebetalt) forundersøgelse af et byggefelt. Et museum med nyere tids ansvar vil bl.a. screene for, om væsentlige bygninger forandres eller nedrives, så de skal dokumenteres/undersøges.

Væsentlige bevaringsværdier

Museumsloven er imidlertid ikke særlig hjælpsom med at forklare, hvad de væsentlige bevaringsværdier nøjagtigt omfatter. Det er måske også meget fornuftigt, fordi samfundets syn på, hvad der er værd at bevare, hele tiden ændrer sig. I forslaget til museumsloven fra 2001 får man dog lidt mere hjælp. Her eksemplificeres bevaringsværdierne som fortidsminder under jordoverfladen, kulturmiljøer i det åbne land og bevaringsværdige bygninger og byområder. Lovforslaget beskriver samtidig, at bevaringsredskaberne spænder fra fredning over fysisk planlægning til dokumentation ved udgravning og nedrivning. Det skal

bemærkes, at lovforslaget er skrevet før strukturreformen, hvor amterne var planmyndighed i landzone og sommerhusområder, mens kommunerne var planmyndighed i byzonen. Siden 2007 har kommunerne haft planansvaret for det hele, og de er derfor den væsentligste forvalter af den faste kulturarv.

Lovgivning	Bestemmelser	Stat	Kommune	Museum
Museumsloven	Fredede fortidsminder (§ 29 e)	Tilsynsmyndighed (SLKS) Plejepligt af statsejede fortidsminder	Plejepligt af kommunalt ejede fortidsminder (§ 29 i)	10 udvalgte tilsynsmuseer er øjne i marken
	Fredede fortidsminders 2 meter bræmme (§ 29 f)	Tilsynsmyndighed (SLKS)		10 udvalgte tilsynsmuseer er øjne i marken
	Beskyttede sten- og jorddiger (§ 29 a) Konkret udpegning af diger (§ 29 c og digebkg. § 2)	Tilsynsmyndighed (SLKS)	Dispensationsmyndighed. Kan lave konkret udpegning af diger	10 udvalgte tilsynsmuseer er øjne i marken Museer kan lave kulturhistoriske udtalelser og bidrage med konkret udpegning
	Kulturarvsarealer (§ 23, stk. 4)	Tilsynsmyndighed (SLKS)	Bør friholde kulturarvsarealer for byudvikling, skovrejsning mv.	27 arkæologiske museer kvalificerer udpegningsgrundlaget
	Landarkæologisk undersøgelse (§§ 25-27)	Tilsynsmyndighed (SLSK)		27 arkæologiske museer udfører undersøgelser
	Marinarkæologisk undersøgelse (§§ 28-28a)	Tilsynsmyndighed (SLSK)		3 marinarkæologiske museer udfører undersøgelser
Bygningsfredningsloven	Fredede bygninger og landskabsarkitektoniske værker (§ 3)	Tilsynsmyndighed og kan foreslå bygningsfredning (SLKS) Det Særlige Bygningssyn udpeges af kulturministeren		Museer underrettes om fredning og kan lave kulturhistoriske udtalelser
	Bevaringsværdige bygninger (§ 17)	Kan udpeges af SLSK	Skal udpeges i kommuneplan eller lokalplan	Museer bør inddrages i udpegning, formidling mv.

Planloven	Kommuneplanens værdifulde kulturmiljøer og andre væsentlige kulturhistoriske bevaringsværdier (§ 11 a, stk. 1, pkt. 15)	Tilsynsmyndighed (BPST (Bolig- og Planstyrelsen)) Sektortilsyn (SLKS)	Værdifulde kulturmiljøer og kirkernes fjern-omgivelser skal udpeges i kommuneplanen	Museer bør inddrages i udpegning, formidling mv.
	Lokalplaner med bevarende bestemmelser (§ 15, stk. 2, pkt. 11 og 17)	Tilsynsmyndighed (ERST) Sektortilsyn (SLKS)	Kan indarbejde bevaringshensyn i lokalplanerne	Museer bør inddrages i udpegning, formidling mv.
Naturbeskyttelsesloven	Fortidsmindebeskyttelseslinjen, 100 m (§ 18)	Tilsynsmyndighed (MST)	Dispensationsmyndighed	Museer kan lave kulturhistoriske udtalelser
	Kirkebeskyttelseslinjen, 300 m (§ 19)	Tilsynsmyndighed (MST)	Dispensationsmyndighed	Museer kan lave kulturhistoriske udtalelser
	(Natur)fredning (§ 33), herunder kirkeomgivelsesfredning (Exnerfredning)	Dispensationsmyndighed (Fredningsnævn) NST er plejemyndighed og tilsynsmyndighed for Miljøministeriets arealer. MST kan rejse fredningssag og yde teknisk bistand	Plejemyndighed og tilsynsmyndighed for private, kommunale og øvrige statslige arealer. Kan rejse fredningssag	Museer kan lave kulturhistoriske udtalelser
Lov om kirker og kirkegårde	Bevaringsværdige gravminder (§ 20)	Kirkeministeriet, Stiftet		Museer bør inddrages i udpegning, formidling mv.

Figur 1. Oversigt over kulturarven i lovgivningen med forsimplet angivelse af statens, kommunernes og museernes ansvar, opgaver og roller. Hvor andet ikke er angivet har tilsynsmyndigheden også dispensationsbeføjelser. Museets nyere tids kapitel 8-arbejde om bygninger og kulturmiljøer er fremhævet med blå.

2 | Historiske kort i nyere tids kapitel 8-arbejde

Ved undersøgelsen af forekomsten af væsentlige bevaringsværdier er de historiske kort og foto en helt central kildegruppe, fordi de landskabselementer, bygninger og bystrukturer, som engang er kortlagt, er et uomgængeligt fundament for vores tolkning af fortidens fysiske miljø. Af samme grund er det afgørende at kende til de forskellige kortværker, deres formål, målestok, opmålingsteknik mv. for at kunne vurdere, hvilke landskabselementer og bygninger, der er medtaget. Nogle elementer vises ret præcist, mens andre er simplificeret med signaturer og beskrivende tekst. Nogle elementer slører over virkelige militære forhold. Og mange detaljer må udelades; det er præmissen for kortproduktion. Korsgaard (2006) gennemgår i "Kort som kilde" en række kortværker, som i forskellige situationer kan være centrale for museernes nyere tids kapitel 8-arbejde. Tilsvarende giver Olesen, Dupont & Dam (2011) i "Luftfotos over Danmark" et samlet overblik over relevante historiske skråfoto og lodfoto produceret frem til 1990.

Ugentlig retrospektion

Når museumsinspektøren begynder at granske kommunens byggesagsliste, sker det med udgangspunkt i nutiden. Historien om en bygning eller et landskabselement bliver skrællet af baglæns. Her er kort og geodata som regel de første kildegrupper, der benyttes til at skabe overblik over, hvordan den fysiske struktur har udviklet sig. Den historiske tilbagebliksanalyse kaldes også den retrospektive metode, om end der hersker lidt begrebsforvirring i historisk-geografiske kredse (Dam & Jakobsen 2008, 30; Stahlschmidt et al. 2017, 65). Ved simpel sammenligning af historiske kort, tegninger og fotos i relevante tidssnit – fra nutid til om muligt oprindelsestidspunktet – kan der opnås en hurtig fornemmelse af udviklingen af f.eks. en bygnings udtryk,

udbredelse og sammenhæng med omgivelserne de sidste 200 år. Altså forskellige faser af bygning, tilbygning og ombygning, ændring af have, tofte og vejomgivelser i to dimensioner.

3 | Den arkivalske byggesagskontrol

Den arkivalske byggesagskontrol skal gå stærkt, fordi museet sjældent har afsat mange ressourcer til opgaven, uagtet at kapitel 8-arbejde er en vigtig opgave. Forudsætningen er derfor, at de anvendte kortværker skal være let tilgængelige online og geografisk søgbare. En pålidelig arkivalsk byggesagskontrol kræver kortværker i stort målforhold, f.eks. 1:4.000, fordi visningen af bygninger i plan (2D) hurtigt mister detaljer, når skalaen bliver for lille, f.eks. 1:25.000 eller 1:100.000. Det kan man delvis komme omkring ved at anvende historiske skråfoto og arkivfoto så langt tilbage det nu kan lade sig gøre.

I det følgende bruges en nedrivningstilladelse af Traktor Oles hus i landsbyen Nagelsti på Lolland som eksempel på, hvordan luftfoto, kort og geodata kan anvendes i screeningen. Traktor Ole var landsbyens kaldenavn for den enlige, flinke mand, der brugte det meste af sin fritid på at rode med plæneklippere, knallerter og andre motordrevne køretøjer og redskaber.

Google Maps

En Googlesøgning på husets adresse vil for mange være det første oplagte sted at kigge. Og hvis Google Street View har været forbi, kan huset ofte ses fra offentlig vej, hvis det ikke skjuler sig bag hegn eller beplantning.

Figur 2. Traktor Oles hus i Nagelsti på Lolland. Google Maps 9. Juli 2020.

På Google Maps og Street View kan man se, at Traktor Oles hus er et længehus, der ikke ligger parallelt med Bygaden. Huset forekommer lavloftet. Det er beklædt med rødmaledede facadeplader af ukendt art og sadeltag med lav rejsning og ældre tagplader af bølgeeternit. Soklen er lav og "hopper" lidt over terrænet. De to brede, brune vinduesfag består hver af tre rammer med helglas og trækrude i den ene gående ramme. Den brune hoveddør med to ruder sidder lidt dybt i facadeflugten. Vinduer og hoveddør ser ud til at være isat i samme periode, formentlig omkring 1950. Bag birketræet skjuler sig et højtsiddende aflangt hvidmalet helglasvindue. Observationerne indikerer, at originals substansen er ældre end de nyere tag- og facadematerialer, hoveddør og vinduer umiddelbart antyder.

Figur 3. Traktor Oles hus set fra øst. Optaget okt. 2010. Google Street View.

OIS

Et adresseopslag på Den Offentlige Informationsserver (<https://ois.dk/>) oplyser, at ejendommen matr. 33b (Nagelsti, Toreby) består af et stuehus på 75 m² (bygning 1), som er opført i 1900 og ombygget i 1964. Matriklen på 1328 m² omfatter desuden en garage (bygning 2) opført i 1900 og et udhus (bygning 3) opført i 1000 (lokal BBR-standard for ukendt år). Oplysningerne i OIS bekræfter antagelsen om, at stuehuset er ældre og ombygget med moderne materialer, men omvendt er opførelsesårene for ejendommens tre bygninger næppe pålidelige.

Skråfoto

Styrelsen for Dataforsyning og Effektiviserings (SDFE) landsdækkende skråfoto kan erstatte eller være et godt supplement, hvis Google Street View ikke har været forbi ejendommen. Et adresseopslag på SDFE's Skråfoto viser tydeligt, at Traktor Oles ejendom foruden stuehuset består af flere småbygninger med let tag (figur 4). Bygningens facadelængde kan på websitet opmåles til ca. 14,7 meter. Altså må gavlens bredde være ca. 5 meter, hvis det bebyggede areal er 75 m². Det er en husdybde, som mere svarer til et 1700-tals hus end et hus opført under industrialiseringen, dvs. efter ca. 1840. Midt på stuehusets bagside ses en tilbygning/"havestue", der tilsyneladende har samme tagmateriale som længehuset og som formentlig er regnet med i bygningens samlede areal.

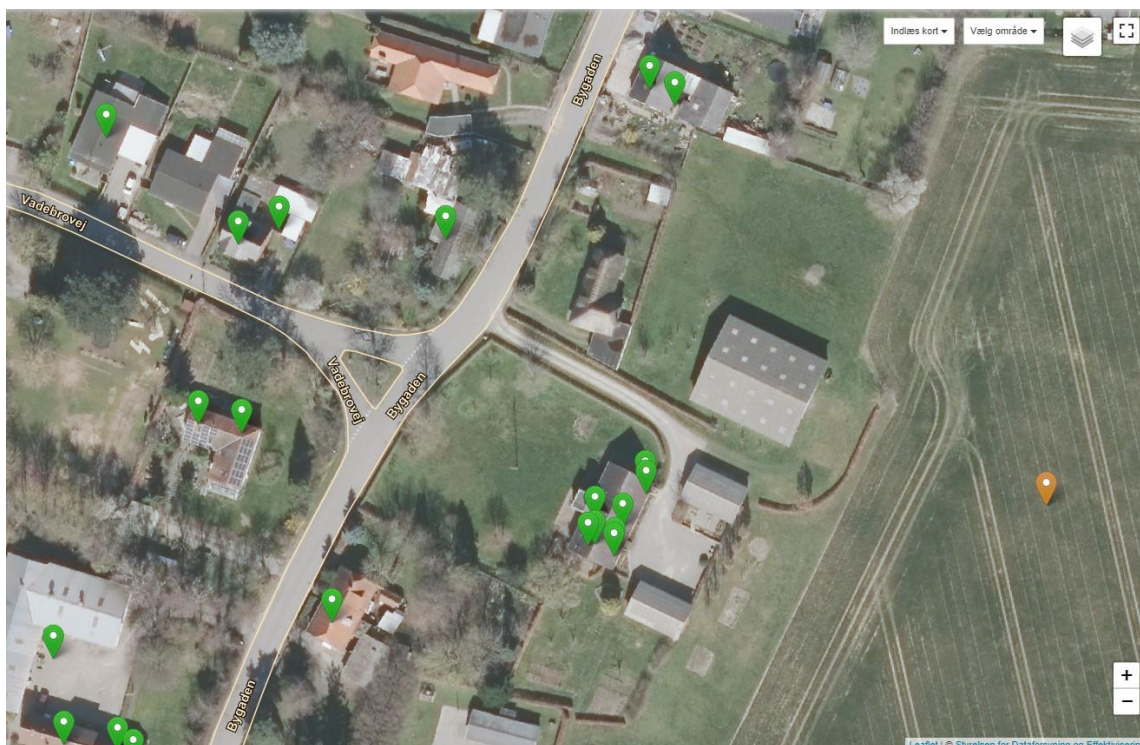
Figur 4. Traktor Oles hus er ca. 14,7 meter langt. Optaget 14. maj 2019. SDFE Skråfoto, Kortforsyningen.

Digitalt byggesagsarkiv

I det digitale byggesagsarkiv for Guldborgsund Kommune (weblager.dk) findes tre sager på Traktor Oles hus. Her kan man hurtigt konstatere, at tilladelsen til at opføre bygning 2 (garagen) er givet i 1968, og der er givet yderligere tilladelse til en tilbygning/udhus (bygning 3) i 1978. Ombygningsåret 1964 må sandsynligvis henføres til tilbygningen af "havestuen" midt på stuehuset ud mod baghaven. I byggesagen fra 1978 får man også bekræftet, at taget er af eternit. Blandt nye oplysninger er, at stuehusets vægge er opført i bindingsværk og grundplanen er 14,50 x 4,60 m med en "havestue" på 2,30 x 3,96 m. Som kuriosum kan det nævnes, at den første byggesag er fra 1967, hvor den daværende ejer gartner Ewald Larsen, på andragende fra en hr. Henry Rasmussen, får tilladelse til at opføre en iskiosk på grunden – mindst 5 m fra vejens bagkant.

Danmark set fra luften

I et forsøg på at skrælle flere lag af husets historie er det oplagt at besøge Det Kgl. Biblioteks "Danmark set fra luften – før Google" (<http://www5.kb.dk/danmarksetfraluften/>), der efterhånden rummer mange ældre skråfoto og lodfoto fra hele landet.

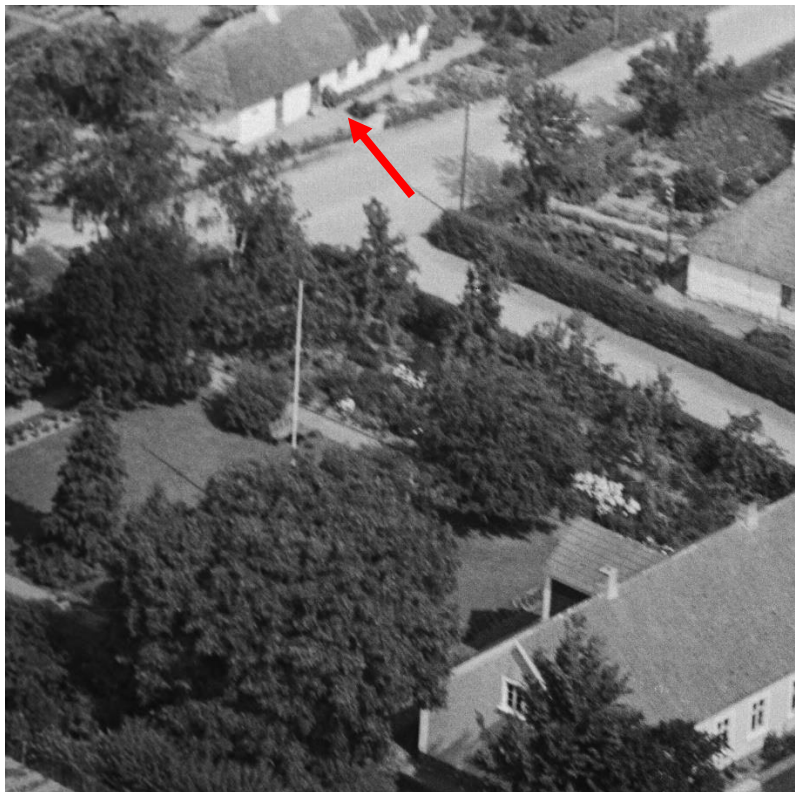

Figur 5. De grønne markører viser, hvilke skråfoto og lodfoto, som er tilgængelige omkring Traktor Oles hus. Danmark set fra luften - før Google. Det Kgl. Bibliotek og SDFE.

Her findes et skråfoto fra 1959 af Traktor Oles hus. Huset var dengang hvidt/lyst og havde allerede i 1959 fået bølgeplader på taget (figur 6). Man kan også se, at facaden bestod af fire ældre, simple torammede vinduer med tre ruder i hver. Bag træet anes en bemalt hoveddør med to lodrette felter i nederste fydning. Vinduernes bredde ser ikke ud til at passe i spærenes rytme, der alene afspejler tagpladernes standardbredde. I gavlen var der i 1959 indsat et aflangt vindue af helglas, som endnu kan ses på Google Street View fra den rette vinkel. I 1959 havde huset en skorsten i den nordre del af tagryggen, der er pillet ned på Street View-fotoet fra 2010 (figur 3).

Figur 6. Traktor Oles hus 1959 set fra nordøst mod sydvest. Udsnit af billede id B05442_009. Danmarks set fra luften - før Google. Det Kgl. Bibliotek og Sylvest Jensen.

Figur 7. Øverst i billedet Traktor Oles hus i 1939 set fra sydøst mod nordvest. Udsnit af billede id L00883_008. Danmarks set fra luften - før Google. Det Kgl. Bibliotek og Sylvest Jensen.

Efter yderligere søgen i "Danmark set fra luften" viser det sig, at der også er optaget et skråfoto i 1939 af gården, Møllerminde, på den anden side af Bygaden (figur 5). I den øverste uskarpe del af fotoet anes Traktor Oles hus i en mere oprindelig skikkelse (figur 7). Husets tagkonstruktion havde dengang en højere rejsning, og taget var tækket med strå, som fremstår nedslidt i den nordlige del og mere nytækket i den sydlige. Gavlen var helvalmet, og i den sydlige del var der en skorsten, der blev fjernet på et tidspunkt inden 1959. I 1939 er vinduernes og hoveddørens størrelse og placering tilsyneladende den samme som i 1959. Til gengæld kan

man se en ekstra dør i husets sydlige del, men ingen vinduer. Det må tolkes sådan, at denne afdeling oprindeligt har været en lille stald og/eller lade med plads til redskaber. De manglende vinduer gør det mindre sandsynligt, at der var et værksted af væsentlig betydning for husholdningen. Endelig ser det ud til at bygningens vægge i 1939 var overkalket bindingsværk. Pladebeklædningen er nok allerede er blevet monteret samtidig med eternittaget som det fremgår af fotoet fra 1959.

Danmark set fra luften leverer i denne sag – og efterhånden for det meste af det rurale Danmark – en afgørende fotografisk dokumentation, der er blevet tilgængelig successivt i løbet af 2010'erne. Alternativet er at søge efter fotografier i <https://arkiv.dk/>, der rummer digitaliseret materiale fra 580 lokal- og stadsarkiver. Men selvom materialet i arkivdatabasen er voksende, er det uforudsigeligt, hvad der er blevet optaget, indleveret og skannet på arkiverne. I Det Kgl. Biblioteks digitale samlinger af bl.a. postkort, topografiske foto og kort kan man også være heldig at finde yderligere dokumentation (<http://www5.kb.dk/editions/any/2009/jul/editions/da/>).

Kort og luftfoto i plandata.dk

Plandata-portalens kortvisning (www.kort.plandata.dk) er Bolig- og Planstyrelsens samlede digitale indgang til geografisk information om den fysiske planlægning, der viser alle landsplan-, kommuneplan- og lokaleplandata. Fordelen ved denne kortløsning er derudover, at der den trækker mange webservices, der kan bruges som baggrundskort eller som korttemaer til at kvalificere vurderingen af den konkrete sag. Det gælder bl.a. fire landsdækkende serier af historiske topografiske kort (1842-1899, 1928-1940, 1953-1976 og 1980-2001), de preussiske målebordsblade 1877-78, lodfoto fra 1954, 1995-2019, samt administrative grænser, terrænrelief og geodata fra andre sektorministerier (fx Slots- og Kulturstyrelsen og Vejdirektoratet). Skal man kun kigge ét sted, så er Plandata-portalens absolut at foretrække frem for Miljøportalens arealinformation, hvor der til gengæld er mulighed for at hente nogle flere lag ind om natur- og miljøforhold.

Luftfoto 1954

I den fortsatte afskrælning af bebyggelsehistorien for Traktor Oles hus er det oplagt at starte på Plandata-portalens med en visning af luftfotoserien Basic Cover fra 1954, fordi målforholdet (1:10.000) som regel gør det muligt at erkende nogle overordnede bygningsmæssige træk. På figur 8 kan det konstateres, at stuehuset endnu i 1954 havde stråtag med helvalm, og mønningen tegner en tydelig lys linje over husets tagryg. Fotoet er imidlertid ikke skarpt nok til at konstatere, om der er en eller to skorstene.

Figur 8. Luftfoto 1954 af Traktor Oles hus (matr. 33b) vist med matrikelskel. Bolig- og Planstyrelsen, SDFE og COWI.

4-cm-kort og målebordsblade

4-cm-kortene i 1:25.000 viser bygningernes fodaftryk ganske forsimplet, fordi mange tilbygninger og skure er for små til at blive optaget i målestokken. Det samme gælder målebordsbladene i 1:20.000, selvom de pga. den lidt mindre målestok giver en marginal bedre repræsentation af bygninger.

En søgning på *Historiske Kort på Nettet* (<https://hkpn.gst.dk>) viser, at Nagelsti optræder på seks målebordsblade og tre 4-cm-kort i perioden 1888 til 1995, heraf fem rettede/kompletterede serier (1888, 1901, 1942, 1976 og 1995) og fire med enkelte rettelser (1937, 1952, 1963 og 1984). I de historiske kort-webservices Plandata trækker fra Kortforsyningen er det kortbladene fra 1888, 1937, 1976 og 1995 som vises. Det er vigtigt at være opmærksom på, fordi der kan gemme sig oplysninger om bebyggelses- og landskabsændringer i nogle af de kortblade, der ikke er gjort til sømløse serier som web-service. Om nødvendigt, og hvis tiden tillader, må de kortblade undersøges på *Historiske Kort på Nettet*. Man kunne derfor godt drømme om, at metadata om de sømløse korts opmålingsår også kunne tilgås via Plandata og andre tjenester.

Figur 9. Udsnit af 4-cm-kort 1511 III NV over Traktor Oles hus, fotogrammetrisk udtegnet 1974, kompletteret i marken 1976, rettet 1995. SDFE.

Figur 10. Udsnit af såkaldt højt målebordsblad (1:20.000) IX Nykjöbing over Traktor Oles hus målt 1887 og 88, tegnet 1891. SDFE.

I perioden 1888-1995 kan der ikke tolkes egentlige ændringer på Traktor Oles ejendom (figur 9 og 10), hvilket indikerer bygningsmæssig total pladskontinuitet (Porsmose 1987). På alle kortbladene vises en lille aflang bygningskrop meget tæt på Bygaden. Bygningskroppens størrelse er overdrevet på alle kortene for overhovedet at blive vist, da stuehuset på 15 x 5 meter ellers kun vil fylde 0,75 x 0,25 mm i 1:20.000 og 0,6 x 0,2 mm i 1:25.000. På 4-cm-kortet (figur 9) er bygningen tilsyneladende flyttet helt ud til vejen, men det skyldes vejens bredde altid overdrives i rentegningen af hensyn til kortets samlede læsbarhed. Heller ikke tilbygningerne fra 1968 og 1978 er der plads til at vise i målestokken.

4 | SDFE's arkivkort

I dette eksempel er det ikke muligt at komme længere tilbage end 1888 på Plandata. Den arkivalske kontrol må derfor fortsætte på SDFE's online arkivkort (<https://apps.kortforsyningen.dk/arkivkort/>), der indenfor en

overskuelig fremtid vil erstatte *Historiske Kort på Nettet* (<https://hkpn.gst.dk>). Arkivkort er en guldgrube, der rummer alle skannede kort fra SDFE's arkiv og man kan være derfor være heldig at finde historiske kort, der ikke er landsdækkende, men blot har regional eller lokal udbredelse.

I relation til dette lille eksempel findes der på arkivkort en række kort, som ikke bruges i denne undersøgelse. Det gælder bl.a. Vandbygningskort (skuffe L) i 1:4000 fra 1820, Atlasblade 1:80.000 med indtegningen af omfanget af stormfloden 1872 og Bymålingen fra 1888, der er kladden/forlægget for det høje målebordsblad.

Generalkvartermesterstaben

På arkivkort (<https://apps.kortforsyningen.dk/arkivkort/>) findes et topografisk kort i 1:20.000 fra 1837 opmålt af Generalkvartermesterstaben. Her genfindes Traktor Oles hus med tilsyneladende samme placering og udstrækning som på målebordsbladet fra 1888.

Figur 11. Udsnit af Generalkvartermesterstabens kort (1:20.000) "Sectionen Thorebye" kortblad gkc090, opmålt i 1837 og rentegnet i 1838 af Sivertsen. SDFE.

Ældre matrikelkort

For at komme længere tilbage i tid må den arkivalske kontrol fortsætte med at kigge på ældre matrikelkort. Heldigvis er de første matrikelkort fra landet (1806-1822) og købstæderne (1863-1880), også kaldet original-1-kort, også let tilgængelige online på arkivkort. Original-1-kortene vil i mange tilfælde være det ældste kartografiske referencepunkt for en bygnings udbredelse. For købstæderne kan man dog også ty til Erik Pontoppidans Den Danske Atlas (1763-1781), grundtakstkort eller konsumtionsgrænsekort for at undersøge endnu ældre situationer (Korsgaard 2006).

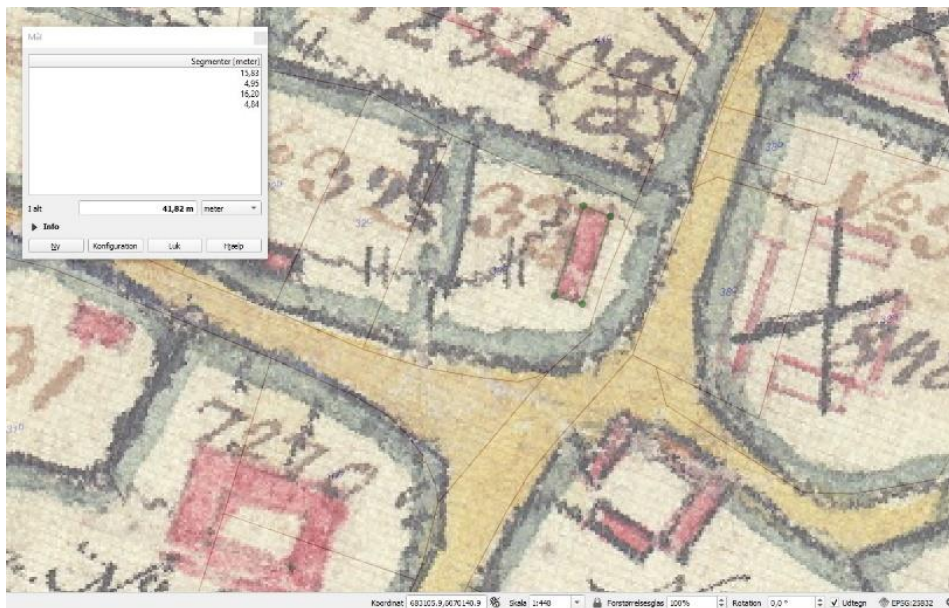
Figur 12. Udsnit af original-1-kort (1:4000) over Nagelsti By, Toreby Sogn. Opmålt af Wiborg 1796, kopieret 1807 og gyldigt fra 1808 til 1855. Geodatastyrelsen (GST) og SDFE.

På original-1-kortet (figur 12) ses en matrikulær og bygningsmæssig situation, der er meget lig i dag. Bygningen lå lidt længere inde på grunden. Forhaven er antagelig blevet indskrænket i løbet af de sidste 200 år i forbindelse med udvidelse af Bygadens bredde. Bygningens placering må formodes at stamme fra kortets opmåling, der ifølge metadataoplysningerne er i 1796 af Wiborg. Bygningen er kopieret med over i 1807 i forbindelse med forberedelsen af matrikelkortet. Det bestyrkes af, at gårdbygninger er krydset over, hvis de er udflyttet eller nedlagt, hvilket indikerer, at bygningstemaet er blevet ajourført i et eller andet omfang og ikke kan tolkes som en ren anakronistisk visning.

På arkivkort findes også et Ældste Original kort, der viser de topografiske forhold, marknavne og fæstegårdenes andel af bymarken i Nagelsti landsby før udskiftningen, hvor udkast til udskiftningsfigurer er påført med rød streg hen over agre og åse. Ældste Original er opmålt i 1774 og 1775 af P. I. Wiborg, tilsyneladende den samme landinspektør som anføres i SDFE's metadata til original-1-kortet. Hvis man sammenligner forløbet af de gamle tofttegærder og andre genkendelige strukturer på Ældste Original og Original 1, kan man se, at Traktor Oles hus optræder på den samme placering. På den baggrund må vi antage, at originals substansen kan føres helt tilbage til 1774/1775, altså før udskiftningen.

Figur 13. Udsnit af Ældste Original over Thorebye og Nagelsti (1:4.000) opmålt af P. I. Wiborg 1774 og 1775. GST og SDFE.

Figur 14. Opmåling af Traktor Oles hus på original-1-kortet i QGIS i zoom-niveau 1:448. GST og SDFE.

En georeferering af original-1-kortet i GIS giver mulighed for at analysere videre på situationen omkring år 1800. Der er kun noget man bør gøre, hvis bygningen er særligt interessant, fordi ressourceforbruget overstiger rammerne for en hurtig arkivalisk kontrol.

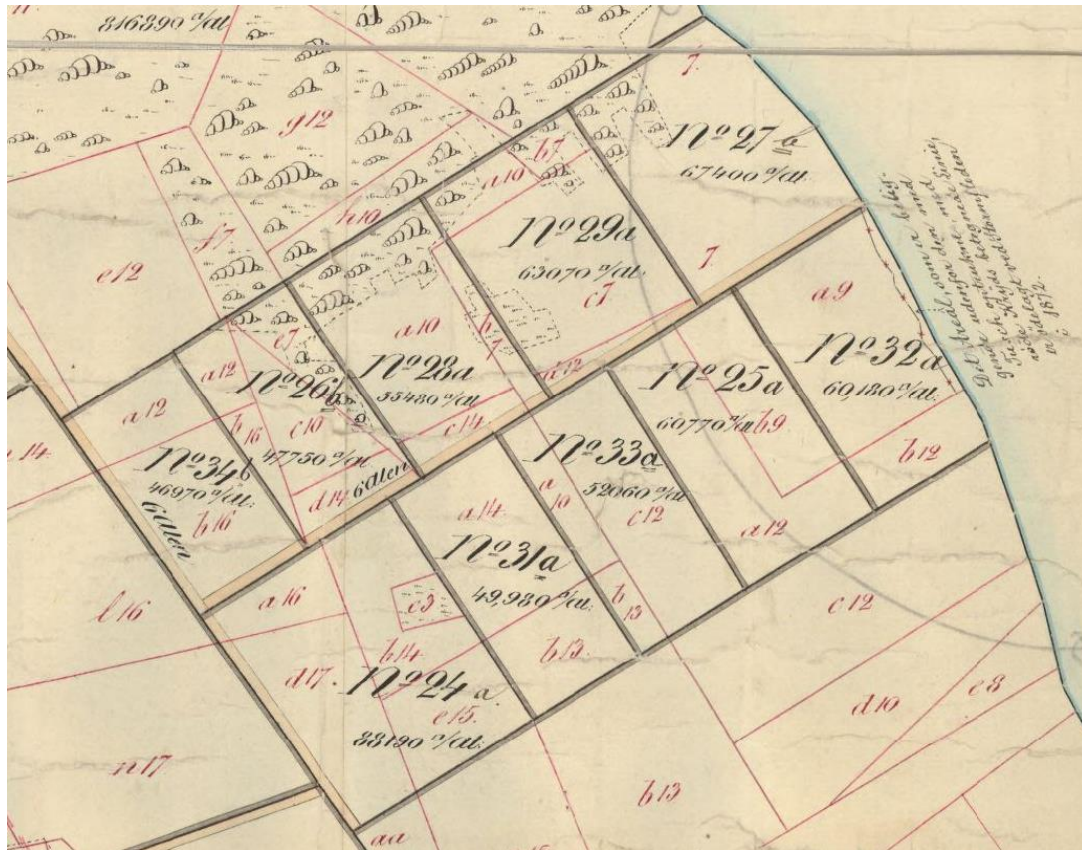
Et kontrolmål af Traktor Oles hus viser, at bygningen målte 15,83-16,20 meter i længden og 4,84-4,95 meter i bredden (figur 14). Tallene skal tages med alle forbehold, fordi der kan være usikkerhed og fejl i selve kortets gengivelse af bygningen, og i georefereringens strækning af kortet. Alligevel må det konstateres, at tallene er meget tæt på 14,50 x 4,60 m, der er oplyst i byggesagen fra 1978, hvilket igen understøtter vurderingen af den totale pladskontinuitet.

Bebyggelse og hartkorn

I hartkornsekstraktet (*Historiske Kort på Nettet*, <https://hkpn.gst.dk>) fremgår det, at matrikel 33 – lige som alle øvrige gårde og huse på nær skolejorden – hørte til den lokale hovedgård, Priorskov Gods (Kammerjunker Neergaard), syd for Nagelsti landsby. Brugeren var i 1844 Christen Christiansen og jorden skyldsats til 2 skæpper, 3 fjerdingkar og 1½ album (1688) og 3 skæpper, 1¼ album (1844).

Traktor Oles matrikel optræder på original-2-kortet, gyldigt 1855-1881, som matrikel 33b. Matrikel 33a er 1 af 10 husmandslodder, som blev udstykket i kolonien Strandby i den østlige kystnære del Nagelstis bymark (figur 15). Strandby er et klassisk eksempel på en husmandskoloni fra udskiftningstiden, hvor husmænd fik tildelt et lod af landsbyens dårlige jord for at give dem et beskedent næringsgrundlag, så de kunne være stabil arbejdskraft for godsejeren. På figur 15 kan man se, at boniteten af matrikel 33a går fra takst 10 til takst 13. På den gode "opgødede" jord tæt på landsbyen var boniteten takst 19 og 20.

Matrikel 33 er altså blevet opdelt i 33a og 33b på et tidspunkt mellem 1855 og 1881, hvor der har været to forskellige brugere af hhv. husmandslodden (33a) og hustoften i landsbyen (33b).

Figur 15. Matr. 33a er 1 af lo lodder i husmandskolonien Strandby. Udsnit af original-2-kort (1:4000) over Nagelsti By, Toreby Sogn, gyldigt fra 1855 til 1881. GST og SDFE.

Kigger man på Nagelsti som eksempel, bliver det tydeligt, at husmændene efter udskiftningen blev en ekstra værdifuld arbejdskraft for godsejeren, fordi gårdmændenes hoveriforpligtelser ophørte (figur 16). I 1688 var der kun 3 huse med jord og 13 huse uden jord. Efter udskiftningen var der 30 huse med jord og kun 3 huse uden jord. Flere udjorder i Nagelsti blev således udlagt til husmænd.

	Gårde	Huse med jord	Huse uden jord
1688-matriklen	23	3	13
1844-matriklen	22	30	3

Figur 16. Bebyggelse i Nagelsti 1688 og 1844. Pedersen (1928) og hartkornsekstrakt.

Brandtaksation

Det skal bemærkes, at Brandforsikringsprotokollen og -taksationsprotokollen – i dette tilfælde Lollands Branddirektorat, Musse Herred, fra 1854 til ca. 1874 – kan udfylde lakunen med manglende bygningsoplysninger mellem de ældste matrikelkort og de første målebordsblade. Forsikringsprotokollen er tilgængelig online hos Rigsarkivet (<https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/collection/theme/12>), men Taksationsprotokollen med de egentlige bygningsoplysninger skal granskes på læsesalen, og sådan en undersøgelse ligger ud over rammerne for den hurtige arkivalske kontrol.

5 | Kulturmiljø og bevaringsværdige bygninger

Nagelstis landsbykerne incl. nyere parcelhuskvarterer er udpeget som værdifuldt kulturmiljøer i Guldborgsunds Kommuneplan for 2019-2031 (figur 17). Det betyder, at der inden en nedrivning af Traktor Ole's hus skal foretages en konkret vurdering af, om det vil være i strid med hensynet til de kulturhistoriske interesser (Guldborgsund Kommuneplan 2019-2031, By & Bolig, Kulturmiljøer). Af Kommuneplanens retningslinjer fremgår det, at bygninger er bevaringsværdige, hvis de registreret med karakteren 1-4. Traktor Oles hus er vurderet til bevaringsværdi 6 (middel) ved SAVE-undersøgelsen til Nykøbing Falsters Kommuneatlas i 1993, og det er således ikke bevaringsværdigt.

Figur 17. Værdifulde kulturmiljøer og bygninger med bevaringsværdier i landsbyen Nagelsti og husmandskolonien Strandby. Bolig- og Planstyrelsen, Slots- og Kulturstyrelsen og SDFE.

Nagelsti kulturmiljøbeskrivelse:

Nagelsti er en større udflytterlandsby, der i 1688 bestod af 23 gårde. Gårdene har ligget meget reguleret langs den nordsyd gående landsbygade. Ejerlavet, der ligger ud til Gulborgsund, var i begyndelsen af 1800-tallet præget af en del spredte eng- og moseområder. Vest for landsbyen ligger Nagelsti Mølle, som er en vindmølle fra før 1800-tallet. Nagelsti blev blokudskiftet i 1775. I begyndelsen af 1800-tallet ligger der stadig 11 gårde i landsbyen. Efterhånden kommer der ny bebyggelse til, og en del gårde forsvinder. I den vestlige del af det gamle ejerlav ligger en mængde spredte gårde, der sandsynligvis er udflyttede gårde fra landsbyen. Nord for Nagelsti er jernbanen og en større vej blevet anlagt. I samme område er der opstået flere parcelhuskvarterer. Der findes stadig vådområder i ejerlavet. Der ligger fortsat 6 gårde i byen, men der er kommet så meget ny bebyggelse at strukturen er overlejret. Nagelsti er en hybridby, hvor ny og gammel bebyggelse eksisterer i en sammenblanding. Der er tale om en by med mange lag.

Nagelsti (parcelhuskvarter 1) Parcelhuskvarter opstået nord for Nagelsti før 1976.

Nagelsti (parcelhuskvarter 2) Parcelhuskvarteret ligger syd for Nagelsti og er anlagt før 1976.

Nagelsti (parcelhuskvarter 3) Lille parcelhuskvarter vest for Nagelsti. Parcelhuskvarteret anlagt før 1976 langs en indfaldsvej til byen.

Sårbarhedsvurdering: Som sådan er byen ret robust overfor nybyggeri, men dog sårbar for ændringer i bebyggelsesstruktur, bebyggelse, ændringer i de ældste bygningers arkitektur samt levende hegn.

Kulturmiljøer Østlolland, Guldborgsund Kommune 2013, s. 64-65.

6 | Sammenfatning og vurdering

Forudsætningen for denne arkivalske kontrol er, at kort- og fotomaterialet skal være landsdækkende og tilgængeligt online, og at undersøgelsen skal gå hurtigt. I mange tilfælde vil lokale registranter og opslagsværker kunne bidrage med yderligere information, og her kan museumsinspektøren bidrage med egnskendskab og erfaring.

Denne undersøgelse viser, at det ydre af Traktor Oles stuehus er noget forandret. Mellem 1954 og 1959 bliver stråtaget udskiftet med bølgeeternittag med lavere rejsning, facaden beklædes/efterisoleres med plader, og skorstenen i den sydlige del af tagryggen nedrives. Vinduer med udvidede vindueshuller og døre er skiftet efter 1959, men senest i 1970 bedømt ud fra udtrykket og måske samtidig med tilbygningen af havestuen i 1964. I 1968 får ejeren tilladelse til at opføre en garage og i 1978 et udhus. Den sydlige dør ind til husets stald/lade, som ses på facaden i 1939, er i dag delvis blændet og afløst af et aflangt højtsiddende vindue. Tidspunktet for denne ændring kan ikke indsnævres yderligere. Skorstenen på den nordlige del af tagryggen fjernes mellem 1959 og 2010. Stuehuset er opført i bindingsværk, som endnu gemmer sig bag den røde facadebeklædning. Stuehusets størrelse og placering ser ud til at være uændret siden 1774/75, hvor der antagelig var stald/lade i den sydlige del af bygningen. Originalsubstansen er således et 1700-tals husmandshus med total pladskontinuitet, der fortæller om vilkårene for Nagelstis småkårsfolk i fællesskabstiden. Husets fortælleverdi løftes yderligere af, at husmandshistorien kan fortælles videre i Strandby, hvor matrikel 33a udgjorde én af 10 lodder i husmandskolonien.

Huset ligger inden for et værdifuldt kulturmiljø, men er kun vurderet til bevaringsværdi 6, og er altså ikke en bevaringsværdig bygning. Det betyder også, at kommuneplanens retningslinje for kulturmiljøet næppe vil beskytte huset, fordi husets æstetiske udtryk ikke i sig selv forekommer afgørende for opfattelsen af landsbyens karakteristiske træk. Omvendt ligger huset på en meget markant og central placering for hele landsbyen ved landsbyens historiske vejkruds og bystævne. Trods sin interessante historie vil det nok være usandsynligt at redde Traktor Oles hus. I en ny byggetilladelse på grunden kan kommunen arbejde videre med historien ved at stille krav til den nye bygnings form, materialer og placering, og på den måde understøtte stedets kvaliteter.

På den baggrund ville jeg – hvis jeg var museumsinspektør – anbefale, at der foretages en bygningsarkæologisk undersøgelse og dokumentation af huset forud for nedrivningen. Problemet med sådan en anbefaling er blot, at museet står alene tilbage med udgifterne. Kommunen kan ikke kræve bygningsarkæologiske undersøgelser, hvis de giver nedrivningstilladelse til et bevaringsværdigt eller andet interessant hus. Tilsvarende har museet ikke hjemmel i museumsloven til at kræve, at ejeren af det nedrivningstruede hus skal finansiere en dokumentation af bygningen. Det betyder i princippet, at alle ikke-fredede bygninger opført efter 1536 – uanset deres væsentlighed i øvrigt – kan nedrives uden krav om dokumentation. Det stiller nyere tids bygningskultur meget ringere end den jorddækkede arkæologiske kulturarv.

7 | Efterskrift

Traktor Ole's hus er blevet nedrevet hen over sommeren 2020. I den forbindelse har Museum Lolland-Falster foretaget en bygningsdokumentation, der understøtter informationerne fra den arkivalske kontrol (Pinholt 2020). Det viser sig, at sydgavlens pladebeklædning skjulte et vindue (figur 18), der ikke kunne ses på skråfotoet fra 1939 (figur 7). Museet har undersøgt fæsteprotokollerne for Fuglsang-Priorskov Gods og folketællingerne fra 1834 og 1855. Det viste sig, at Christen Christiansen overtog husmandsstedet i 1832. I 1855, men ikke i 1834, optræder han både som "væver" og "husmand, der lever af sin jordlod". Christen kan tilsyneladende leve af sin jordlod i Strandby. Og væveværkstedet korresponderer godt med forekomsten af gavlvinduet, der således kan være isat mellem 1834 og 1855. I den sydlige afdeling af huset lå der vinylgulv lige ovenpå et lerstampet gulv, hvilket også indikerer anden anvendelse end bolig i denne del af huset.

Husets stolper bar endnu spor af huller efter gennemstukne loftsbjælker, som var en almindelig konstruktion indtil ca. 1800. Pinholt (2020) tolker det som tegn på et styrtrumshus. Efterfølgende bar huset spor af en eller to spærfagskonstruktioner, hvor loftsbjælkerne lå oven på tagremmen – måske en fase fra 1800-taller og så en fase fra etableringen af det lave saddeltag mellem 1954 og 1959. Endelig kunne det konstateres at det højtsiddende aflange toiletvindue IKKE var placeret i stald dørens dørhul, men i faget ved siden af.

Bygningsundersøgelsen fortæller os altså lidt mere om husets historiske anvendelse, og samlet set har den arkivalske kontrol og feltdokumentationen givet et usædvanligt indblik i en af landbosamfundets ydmyge boliger.

Figur 18. Sydgavl af Traktor Oles hus under nedrivningen, som blotlagde det oprindelige bindingsværkshus med tavl af ubrændte lersten. Vinduet gemte sig under pladebeklædningen og kunne ikke erkendes på skråfoto fra 1939. Vinduets hjørnebåndshængsel er typiske for perioden efter ca. 1850, så det sandsynliggør, at der har været et vindue, da husmand og væver Christen Christiansen beboede huset i 1855. Foto: Morten Stenak 2020.

Summary

Historical maps are an indispensable source for examining, understanding and communicating which cultural environments and buildings in the city and in the open landscape ought to be preserved. Planning authorities and museums must work together to ensure conservation values for posterity in both the planning process and in the case of specific construction work permits. One part of this collaboration consists of the museum carrying out a so-called archival check of the municipality's development plans and construction permit applications, etc. Here maps constitute a very central source, applicable to both the screening process and to closer examination. This is illustrated in this article by a demolition case for Traktor Ole's house. Here it is shown how photos, map versions and geodata - including brand new ones - can support the museum's collaboration with the municipality with respect to physical planning.

Litteraturliste

Dam, P. & Jakobsen, J.G.G. 2008. *Historisk-Geografisk Atlas*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab og Geografforlaget.

Guldborgsund Kommune. 2013. *Kulturmiljøer Østlolland – registrering af kulturmiljøer med høj bevaringsværdi*. Tekst: Syddansk Universitet, Museum Lolland-Falster og Guldborgsund Kommune. https://www.guldborgsund.dk/~media/Borger/NATUR_OG_LANDSKAB/Fortidsminder_og_kulturmiljoer/Kulturmilj%C3%B8er%20%C3%98stlolland_bilag%20til%20kommuneplan.ashx

- Korsgaard, P. 2006. *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. Dansk Historisk Fællesråd og Sammenslutningen af Lokalkarkiver.
- Pinholt, N. 2020. *Bygningsregistrering af Bygaden 28, Nagelsti, 4800 Nykøbing F.*, d. 3. august 2020. Sagsnummer MLF02761. Museum Lolland-Falster.
- Olesen, L., Dupont, H., & Dam, C. 2011. *Luftfotos over Danmark*. Det Kongelige Bibliotek og Holstebro Museum.
- Pedersen, H. 1928. *De danske landbrug. Fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel 1688*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. Reprotryk for Landbohistoriske Selskab. København 1975.
- Porsmose, E. 1987. *Bebyggelsehistorisk teori og syntese. Landsbyens udvikling ca. 1000-1800 e. kr.* Odense Universitet.
- Stahlschmidt, P., Swaffield, S., Primdahl, J. og Nellemann, V. 2017. *Landscape Analysis – Investigating the Potentials of Space and Place*. Routledge.

Hjemmesider

- Brandforsikringsprotokoller og -taksationsprotokoller: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/collection/theme/12>. Rigsarkivet [set juli 2020].
- Digitale samlinger: <http://www5.kb.dk/editions/any/2009/jul/editions/da/>. Det Kgl. Bibliotek. [set juli 2020].
- Danmarks set fra luften – før Google: <http://www5.kb.dk/danmarksetfraluften>. Det Kgl. Bibliotek. [set juli 2020].
- Digitalt byggesagsarkiv for 47 kommuner: <https://www.weblager.dk/> [set juli 2020].
- Den Offentlige Informationsserver: <https://ois.dk/>. Udviklings- og Forenklingsstyrelsen [set juli 2020].
- Google Maps: www.google.com/maps Google Inc. [set juli 2020].
- Guldborgsund Kommuneplan 2019-2031, By & Bolig, Kulturmiljøer: <https://guldborgsund.viewer.dkplan.niras.dk/plan/19#/2398>. [set juli 2020].
- Historiske kort på nettet*: <https://hkpn.gst.dk/>. Geodatastyrelsen og Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering.
- Museumsloven 2014, LBK nr. 358 af 08/04/2014, gældende: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2014/358>. [set maj 2020].
- Museumsloven, forslag 2001, 2000/1 LSF 152: <https://www.retsinformation.dk/eli/ft/200012L00152> [set maj 2020].
- Plandata, kortvisning: www.kort.plandata.dk. Erhvervsstyrelsen [set juli 2020].
- SDFE Skråfoto: <https://skraafoto.kortforsyningen.dk/> Styrelse for Dataforsyning og Effektivisering [set juli 2020].
- SDFE arkivdata: <https://apps.kortforsyningen.dk/arkivkort/>. Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering [set august 2020].

